

АНТОНІМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГІРНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Колган О., 2008

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених вивченню лексико-семантичних особливостей української гірничої термінології. У ній розглянуто проблему внутрігалузевої антонімії, зокрема зосереджено увагу на різновидах антонімів та шляхах їх творення в термінології гірничої справи.

The article continues the collection of the author's publications that devoted to studying of lexical-semantic peculiarities of Ukrainian mining terms. It deals with the problem of the inner branch antonymy, especially attracts the attention on the varieties of the antonymy and the ways of the formation in the mining terminology.

Суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні зрушення в житті українського народу в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. змінили мовну ситуацію, мовну політику й закономірно позначилися на перебігу науково-технічного розвитку в нашій країні. На сучасному етапі становлення української державності, в умовах реформування мовної освіти, висувають нові вимоги до підготовки фахівців різного рівня, а дослідження галузевих терміносистем набуває все більшого значення для розвитку спеціальної освіти в Україні.

Усі аспекти науково-технічного прогресу й соціального розвитку суспільства, їхня багатогранна динаміка знаходять своє втілення в мові й насамперед у термінології як одній з підсистем мови, що найдинамічніше розвивається. Цей факт зумовлює підвищене зацікавлення лінгвістів мовними проблемами терміна загалом й особливостями формування й функціонування* певних терміносистем.

За останні декілька десятиліть з'явилася низка праць із вивчення термінології окремих галузей. У своїх працях цю проблему активно розробляють термінознавці А. Д'яков, Т. Кияк, І. Кочан, З. Куделько, Л. Симоненко, Г. Наконечна, Н. Овчаренко, Г. Онуфрієнко та ін.

Щодо вивчення мовного аспекту гірничої термінології, то тут ще багато чого не досліджено. Проблеми термінології гірничої галузі на лінгвістичному рівні присвятили праці Н. Буре, С. Іванищев, Л. Лазарева, О. Саматова та ін., проте їх розвідки були присвячені російській гірничій термінології. В українському мовознавстві вивченню термінології гірничої справи приділено мало уваги. У ХХІ ст. справу етапів становлення й подальшого розвитку та упорядкування української науково-технічної термінології в цій галузі розглянуто лише в низці статей колективу авторів (див. праці А. Загнітка, В. Білецького, І. Манця, Ю. Яценка).

На жаль, лексико-семантичні основи української гірничої термінології сучасні лінгвісти досліджують рідше.

Актуальність розвідки зумовлена необхідністю вивчення лексико-семантичного аспекту української гірничої термінології.

Метою статті є аналіз малодослідженої в українському мовознавстві галузевої термінології гірничої справи, зокрема явища антонімії.

Досягнення мети уможливилося розв'язання таких завдань:

---

* функціонування – ред.

- 1) виокремити антонімічні пари в гірничій термінології;
- 2) з'ясувати шляхи творення антонімів;
- 3) виявити спільні та відмінні риси антонімії загальноживаної та термінологічної лексики.

Відповідно до мети й завдань розвідки у праці застосовано описовий і порівняльно-історичний методи, що найповніше сприяє вивченню антонімів.

Наявність антонімії є однією з найсуттєвіших ознак системної організації термінів на рівні парадигматичних відношень.

Вивченням антонімії в термінології окремих галузей займалися такі вітчизняні мовознавці: Т. Дячук, Н. Лаврова, Б. Михайлишин, Л. Полюга, Т. Соколовська та ін., у російському термінознавстві – Т. Богатирьова, С. Решетняк, В. Тюльніна, Н. Устинова та ін.

У межах сучасної гірничої термінології антонімію (від грец. *anti* – проти + *opoma* – ім'я) характеризують як семантичну протиставленість слів, а антоніми як слова з протилежним значенням. «Семантична структура лексико-семантичних варіантів антонімічних термінів характеризується наявністю семи (сем), яка передає спільну для цієї пари родову ознаку, і диференційних сем, що позначають полярно протиставлені видові ознаки» [1, с. 278.].

Антонімія – це мовна універсалія, що постійно збільшується, підлягає змінам, не має чітких меж і є однією із суттєвих ознак системності наукової мови.

Антонімія як семасіологічна категорія невід'ємна від термінологічних систем, так само гірничої термінології, що номінативно систематизують наукове поняття – складну й багатопланову мережу протиставлень, суттєво впорядковуючи тим самим термінологічну галузь.

Антонімія в гірничій термінології, як і в термінології загалом, має спільні й часткові форми реалізації, зумовлені якісно багатогранними відношеннями протилежності між науковими поняттями. Дотримуємося думки Д. Шмельова на «зв'язок антонімії з поляризацією певного семантичного простору» [2, с. 134.], на появу в одиницях лексики певних ознак антонімічності, які він не вважає «справжніми» антонімами.

Осмилення природи антонімії у термінології дає змогу визначити місце терміна в гірничій терміносистемі в його взаємозв'язках з іншими компонентами цієї системи.

«Терміни-антоніми характеризуються визначеними парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю і розширенням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією» [3, с. 186]. Вони не порушують, а підкреслюють виявлення мовної системності, бо ґрунтуються на відмінності всередині одного й того ж явища (якості, властивості, стану, руху тощо), відображають об'єктивно наявні в термінології протиставні явища (*аморфний – кристалічний, діелектрик – провідник, металоїди – метали, зовнішня траншея – внутрішня траншея, нічна зміна – денна зміна, широкий вибій – вузький вибій*). О. Деборін наголосив, що поняття народжуються парами [4, с. 9].

Л. Новиков зазначив, що «антонімічність знаходить своє вираження в смислового змісті слова. Вона виступає як особлива характеристика лексичного значення слів специфічно мовним відображенням відмінностей і суперечностей у предметах і явищах об'єктивного світу» [5, с. 13].

З погляду В. Даниленко, явище антонімії в загальнолітературній мові та мові науки не має особливих розбіжностей. Вона твердила, що антонімія в термінології репрезентована чи не раніше, як у загальнолітературній мові [6, с. 25].

Ми цілком погоджуємося з поглядом М. Покровського, який визначав, «що слова та їхні значення живуть не окремим одне від одного життям, а поєднуються незалежно від нашої свідомості в різні групи, причому підставою для такого групування є схожість чи пряма протилежність за основним значенням» [7, с. 21].

Підкреслимо, що антонімічні відношення в гірничій термінології різних лексико-тематичних груп виявляються неоднаково. Так, у групі найменувань *вугілля*, що вміщує породи та речовини, які їх супроводжують, антонімічні найменування протиставлені за цінністю копалин: *вугілля – порода, велике вугілля – дрібне вугілля; міцне вугілля – незбагачене вугілля (рядове вугілля); жирне вугілля –*

лісне вугілля; неспікливе вугілля – спікливе вугілля тощо. Це своєрідна антонімія, бо проаналізувавши ці слова в іншому плані, бачимо, що вони не антоніми. Протиставлення значень таких слів створюється лише в індивідуальному використанні, тобто в спеціальному контексті. Контекстуальні антоніми тісно пов'язані з ознаками, властивими поняттям, вираженим загальнономовними антонімами.

Спираючись на традиційний у термінознавстві поділ термінів-антонімів [8; 3], у терміносистемі гірничої справи можна виділити дві групи антонімічних пар: спільнокореневі (словотвірні) та різнокореневі (лексичні).

Лексичні терміни-антоніми, на відміну від загальнономовної лексики, у цій терміносистемі нечисленні й указують на якісні, кількісні, часові, просторові значення, протилежно спрямовані дії тощо:

- **якісні:** *мертва вода – корисна вода; тверда вода – м'яка вода; бідна жила – багата жила; відкритий вибій – закритий вибій (забій); міцна порода – слабка (неміцна) порода; велике сито – мілке сито**; *рідке паливо – тверде паливо* та ін.;

- **кількісні:** *багатоковшевий (багаточерпаковий) канавокопач – одноковшевий (одночерпаковий) канавокопач; первинне родовище – вторинне родовище; однорядний рамкопідшипник – дворядний рамковий підшипник***; *одношарнірна арка – двошарнірна арка; вторинне осідання – первинне осідання* і под.;

- **часові:** *кільце тимчасового кріплення – кільце постійного кріплення; короткочасне навантаження – тривале навантаження; постійне навантаження – миттєве навантаження* тощо;

- **просторові значення:** *задній бремсберг – передній бремсберг; верхня бровка – нижня бровка; вертикальний вруб – горизонтальний вруб; ліва різь (нарізка) – права різь (нарізка); ширина зверху – ширина знизу* й т.ін.;

- **протилежно спрямовані дії:** *підйом (піднімання, підіймання) – спуск, спускання; зчеплення – розчеплення (розчіплювання); розроблення (розробка) довгими стовпами – розроблення (розробка) короткими стовпами; швидкість падіння (спаду) – швидкість подачі (подавання); електродетонатор миттєвої дії – електродетонатор сповільненої (уповільненої) дії* та ін.

Як і в інших термінологічних системах, у гірничій термінології антоніми реалізують відношення протилежності в певному мікрополі.

Антонімічні парадигми гірничих термінів не досить розповсюджене явище.

Антонімія в досліджуваній термінології ґрунтується на спільних із загальнономовною мовою ознаках, тобто «в основі виділення антонімів лежить ознака семантичної поляризації, що діє в межах семантичного поля» [9, с. 41]: *антекліза – синекліза, гіпергенні процеси – гіпогенні процеси* тощо.

Антонімічні пари в термінології гірничої справи здебільшого репрезентовано іменниками: *інгресія – регресія, заштитобовування – розштитобовування, динаміка – статика, вертикаль – горизонталь*; прикметниками: *афірова структура – порфірова структура, гіпергенні родовища – гіпогенні родовища, активні гази – інертні гази* й под.

Для гірничої термінології притаманним є вираження протилежності понять за допомогою префіксів, що вказують на надмірність чи недостатність чогось: *демонтаж – монтаж, дегідратація – гідратація; десольватація – сольватація; десублимація – сублимація; безконтактний – контактний; неселективна флокуляція – селективна флокуляція; метод неселективної обробки пластів*** – метод селективної обробки пластів; невелика (мала) шахта – велика шахта; незбагачене вугілля – збагачене вугілля; невипалена цегла – випалена цегла; надитрековий цілик – підитрековий цілик* і т.ін.

Крім однокореневої антонімії, що ґрунтується на кореляції префіксів, у гірничій терміносистемі наявні й «антонімічні пари змішаного зразка, де антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других. Так, усічені основи

---

* мале сито – ред.

** вальниця – ред.

*** шарів, верств – ред.

макро-, мікро-, макси-, міні- містять ознаки протилежності розміру, вираженого другим компонентом» [3, с. 189]: *мікрорельєф* – *макрорельєф*; *мікросистема* – *макросистема*; *мікроскопічний* – *макроскопічний*; *термометр мінімальний* – *термометр максимальний* і под.

Зазначимо, що значну групу становлять інтернаціоналізми, які ввійшли в досліджувану терміносистему основними дериватами й утворили велику кількість антонімічних пар: *інтенсивний* – *екстенсивний*; *максимум* – *мінімум*; *інтегратор* – *дезінтегратор*; *мікроструктура* – *макроструктура*, *модуляція* – *демодуляція* тощо.

У гірничій термінології, як свідчить аналіз, антонімічні пари є також серед словосполучень, наприклад: *відкрита розробка родовищ корисних копалин* – *підземна розробка родовищ корисних копалин*; *струм високої напруги* – *струм низької напруги*; *швидкість падіння (спаду)* – *швидкість підйому (піднімання, підіймання)*; *температура замерзання* – *температура кипіння* та ін. Здебільшого антонімічні словосполучення в термінології ґрунтуються на принципах антонімії в сучасній лексичній системі української мови з притаманними їм ознаками.

«Явище антонімії тісно пов'язане з явищем синонімії, оскільки антоніми, як і синоніми, семантично близькі між собою, бо їх семантична близькість проявляється у співвідношенні значень. З погляду логіки смислових відношень антонімічні відношення – це такі протиставлення в системі лексики слів за їх значенням, як і синонімічні» [9, с. 44]. Зауважимо, що іноді антонімічні ряди гірничої лексики пронизують синонімічні відношення, створюють своєрідні пучки найменувань із загальним значенням, протилежним іншому значенню, напр.: *кріплення* – *обвалення*, *обрушення*, *обвалювання*, *обрушування*; *електродетонатор сповільненої (уповільненої) дії* – *електродетонатор миттєвої дії*; *гаряче зварювання*, *гаряча зварка* – *холодне зварювання*, *холодна зварка*; *тверде (жорстке) сидіння* – *м'яке сидіння* і под.

Отже, антонімія гірничої термінології у своїх визначальних рисах і явищах ґрунтується на принципах цього явища загальнономовної лексики. Антонімія є важливим прошарком термінологічної системи й має ті самі специфічні ознаки, що властиві здебільшого й загальнономовним антонімам: 1) наявність у семантичних структурах термінів як спільних, так і протиставних відмінних сем; 2) регулярність протиставлення антонімів у мовленні (у типових синтаксичних конструкціях), що спричиняє виникнення асоціативних зв'язків у людській свідомості, коли ці одиниці розглядають поза контекстом; 3) можливість сполучатися з тими самими термінологічними одиницями.

На наш погляд, антонімія взагалі є однією з найважливіших категорій лексики, яка, зокрема, властива термінології гірничої справи.

У перспективі дослідження – подальше вивчення особливостей явища антонімії в українській гірничій термінології.

1. Михайлова Т. В. Антонімія в українській науково-технічній термінології // *Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія філологія*. – 2000. – № 491. – С. 278–282. 2. Шмелёв Д. П. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 279 с. 3. Панько та ін. *Українське термінознавство: Підручник*. – Львів: Світ, 1994. – 216 с. 4. Деборин А. М. Заметки о происхождении и эволюции научных понятий и терминов // *Вопр. языкознания*. – 1957. – № 4. – С. 9–14. 5. Новиков Л. А. Антонимия и словари антонимов: Предисл. // *Львов Л. М. Словарь антонимов русского языка*. – М., 1978. – С. 5–27. 6. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // *Исследование по русской терминологии*. – М.: Наука, 1971. – С. 7–67. 7. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. Серия: Школа классической филологии. – Изд. 2. – М., 2006. – 136 с. 8. Булик-Верхола С. З. *Формування і розвиток української музичної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук*. – Львів, 2003. – 20 с. 9. Симоненко Л. О. *Формування української біологічної термінології / АН УРСР. Ін-т мовознавства; Відп. ред. М. М. Пещак*. – К.: Наук. думка, 1991. – 152 с.